

ग्रामीण विकासात स्वच्छता अभियानाचे योगदान

प्रा. डॉ. तुकाराम रा. फिसफिसे

सहयोगी प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभागप्रमुख,

श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी

प्रस्तावना

देशाच्या विकासासाठी शासन विविध योजना राबवित आहे. देशाचा विकास हा प्रामुख्याने ग्रामीण समाजाच्या विकासावर अवलंबून आहे कारण अजूनही भारताची सर्वाधिक लोकसंख्या ग्रामीण भागात वास्तव्य करत आहे. त्यामुळे स्वातंत्र्यानंतर शासनाने ग्रामीण समाजाच्या विकासावर आपले लक्ष अधिक केंद्रित केले आहे. ग्रामीण विकासासाठी शासनाने सुरु केलेल्या विविध योजनांपैकी स्वच्छता अभियान हि योजना आहे या अभियानाने ग्रामीण विकासात महत्वपूर्ण भूमिका बजावलेली आहे.

विषयविवेचन

मानवी स्वच्छता खूप महत्वाची असते मग ती वैयक्तिक स्वच्छता असो कि सार्वजनिक स्वच्छता. स्वच्छतेचे महत्व अनेक समाजसुधारकांनी सांगितले आहे राष्ट्र संत तुकडोजी महाराजांनी तर स्वच्छतेचे महत्व सांगणारा ग्रामगीता हा महाग्रंथ लिहून लोकांना स्वच्छतेविषयी जागृत करण्याचा प्रयत्न केला त्यासाठी त्यांनी कीर्तनासारख्या प्रबोधन करणाऱ्या साधनांचा वापर केला. भारतभर फिरून स्वच्छतेचा जागर केला. तुकडोजी महाराजांप्रमाणेच संत गाडगे बाबांनीही आयुष्यभर आपल्या जवळ झाडू आणि गाडगे बाळगून प्रत्येक कृतीतून स्वच्छतेचा संदेश दिला त्यांनीही कीर्तन याच माध्यमाचा वापर करून स्वच्छतेविषयी समाजात जागृती घडवून आणली. यानंतरच्या काळात राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांनीही स्वच्छ आणि निरोगी भारताचे स्वप्न पाहिले होते. एवढेच नाही तर त्यांनी स्वातंत्र्यापेक्षाही स्वच्छतेला महत्वपूर्ण मानले होते. या सर्व समाजसुधारकांनी स्वच्छतेला महत्व दिलेले आहे. या सर्व समाजसुधारकांचे स्वच्छतेच्या बाबतीतील कार्य पाहता भारतासारख्या देशात स्वच्छता किती महत्वाची आहे हे लक्षात येते. भारत स्वच्छतेच्या बाबतीत पुढारलेल्या देशाच्या तुलनेत खूपच मागे आहे. यामुळे सर्व बाबतीत समृद्ध असलेल्या देशाच्या पर्यटनाला धोका निर्माण झालेला दिसून येतो. अस्वच्छतेचे प्रतिमा भारतासाठी हानिकारक आहे म्हणून भारताचे ही प्रतिमा पुसून टाकण्यासाठी आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी

महाराज, गाडगे महाराज, महात्मा गांधी यांनी पाहिलेल्या स्वच्छ, निरोगी भारताचे स्वप्न प्रत्येकात आणण्यासाठी स्वच्छ भारत अभियान महत्वपूर्ण असलेली दिसून येते भारत सरकारने स्वच्छतेच्या बाबतीत अभियान सुरु केले आहे. १९९९ मध्ये निर्मल भारत हे अभियान सुरु केले होते. त्यानंतर 02 ऑक्टोबर 2014 रोजी स्वच्छता अभियान सुरु केले. भारताच्या स्वच्छतेसाठी सुरु केलेले सर्वात मोठे अभियान आहे. अभियान ग्रामीण व शहरी अशा दोन्हीही भागात राबविले जाते. स्वच्छ भारत अभियान ग्रामीण भागात पेजल व स्वच्छता मंत्रालय मार्फत राबविण्यात येते. 2 ऑक्टोबर 2014 ला ग्रामीण भागासाठी निर्मल भारत अभियानाची पुनर्रचना करून स्वच्छ भारत अभियान सुरु करण्यात आले ते लोकाभिमुख अभियान आहे. गावातील लोकांना स्वच्छते संबंधी चांगल्या सवयी लावणे, स्वच्छतेच्या सुविधा उपलब्ध करून देणे, जेणेकरून ग्रामीण भागातील जीवन अधिक चांगले करता येईल हा अभियानाचा उद्देश आहे.

शोधनिबंधाचा उद्देश

1. ग्रामीण भागातील स्वच्छता अभियानाच्या सद्यस्थितीचा आढावा घेणे.
2. ग्रामीण भागातील स्वच्छतेसाठी राबविण्यात आलेल्या विविध उपक्रमांचे अध्ययन करणे.
3. स्वच्छता अभियानाच्या ग्रामीण विकासातील योगदानाचा अभ्यास करणे.

गृहीतकृत्ये

1. ग्रामीण समाजात स्वच्छता अभियान एक लोकचळवळ ठरली आले.
2. ग्रामीण भागातील स्वच्छतेसाठी शासनाकडून विविध उपक्रम सुरु केले आहेत.
3. स्वच्छता अभियानाचे ग्रामीण समाजाच्या सर्वांगीण विकासात महत्वपूर्ण योगदान दिसून येते.

अध्ययन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी द्वितीय स्रोतांचा वापर करण्यात आला असून यात प्रसिद्ध ग्रंथ, अहवाल, मासिके, वर्तमानपत्रे आदींचा वापर केला आहे.

ग्रामीण विकास आणि स्वच्छता अभियान
ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने स्वच्छता अभियान महत्त्वपूर्ण ठरले आहे. आज ग्रामीण भागाचा सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, आरोग्यविषयक विकास मोठ्या प्रमाणात घडून आला आहे त्याच्या मुळाशी स्वच्छता अभियान आहे. स्वच्छता अभियानांतर्गत राबविण्यात आलेल्या विविध उपक्रमामुळे आज ग्रामीण भागाचा चेहरा बदलण्यास मदत झाली आहे.

भारतात ग्रामीण भागामध्ये शौचालयाचा वापर खूपच कमी होता. राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण कार्यालयाच्या 2013 च्या सर्वेक्षणानुसार ग्रामीण भागातील 40% कुटुंबाकडेच शौचालयाची सुविधा होती. यासाठी ग्रामीण भागामध्ये स्वच्छता राबवणे तसेच गाव हागणदारी मुक्त करणे आवश्यक होते. स्वच्छ भारत अभियानांतर्गत कुटुंबाला बारा हजार रुपयांपर्यंत अनुदान म्हणून देण्यास सुरुवात केली तसेच इंदिरा आवास योजनेच्या लाभार्थ्यांनाही शौचालय बांधून देण्यात येत आहे. त्याचप्रमाणे शाळांमध्येही शौचालय बांधण्याला प्राधान्य दिले गेलेले दिसते. अंगणवाड्यामध्येही शौचालय निर्मितीला चालना दिलेली दिसून येते. व्यक्तिगत घरगुती शौचालय, सामाईक शौचालय सार्वजनिक शौचालय बांधण्याला प्राधान्य देण्यात येत आहे. आज ग्रामीण भागात शौचालय बांधण्यास प्राधान्य दिल्याने ग्रामीण भागातील शौचालय असणाऱ्या कुटुंबाच्या संख्येत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण कार्यालयाच्या ताज्या अहवालानुसार ग्रामीण भागात 73.1% कुटुंबाकडे शौचालयाची सुविधा उपलब्ध असल्याचे दिसून आले, शौचालयाच्या वाढत्या वापरामुळे गावाच्या चारही बाजूनी असलेल्या हागणदर्या बंद होऊन स्त्रियांची होणारी कुचंबणा, अवहेलना होण्यास मदत झाली आहे. अनेक आजारांना प्रतिबंध बसला आहे. आरोग्य सुधारले आहे आरोग्यात सुधारणा झाल्यामुळे पैशाची बचत होऊ लागली आहे.

शौचालयाप्रमाणेच गावातील पिण्याच्या पाण्याच्या दृष्टिकोनातून गावामध्ये स्वच्छ, शुद्ध पाणी पुरवठा करण्यास प्राधान्य देण्यात आले आहे. अशुद्ध पाणी, अस्वच्छ परिसर या मानवी आरोग्याला घातक आहेत हे ओळखून शासनाने लोकसहभागातून अभियान सुरु केले. अनेक गावामध्ये लोकांना अत्यल्प दरात शुद्ध पिण्याचे पाणी उपलब्ध करून देण्यात आले आहे. जलसाक्षरता आणि जलस्वच्छतेच्या माध्यमातून आदर्श गावांची निर्मिती काणे हा यामागील हेतू आहे.

अस्वच्छता हेच रोगराईचे प्रमुख कारण आहे. वैयक्तिक अस्वच्छता जशी आहे तशीच सार्वजनिक अस्वच्छताही घातक आहे यामुळे संपूर्ण समाजाचे आरोग्य धोक्यात येते. अस्वच्छतेमुळे होणाऱ्या आजाराचे प्रमाण लक्षणीय आहे म्हणूनच कचरा संकलनाला प्राधान्य देऊन गावातील अस्वच्छता कमी करण्याचा प्रयत्न शासनाकडून करण्यात आला आहे अनेक ठिकाणी कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्याच्या दृष्टीने प्रकल्प राबविण्यात येत आहेत. गावातील उकड्याची संख्या कमी झाली आहे यामुळे गावातील घाण, अस्वच्छता कमी झाल्याने गावातील दुर्गन्धी व रोगराई कमी होण्यास मदत झाली आहे.

गावात सांडपाण्याची समस्या तसेच त्यापासून निर्माण होणाऱ्या समस्या लक्षात घेऊन गावात नाल्यांच्या बांधकामाला प्राधान्य देण्यात आले आहे. उघड्या नाल्यामध्ये अनेक मच्छर, डास यांची उत्पत्ती होऊन मलेरियासारखे होणारे आजार रोखण्यासाठी तसेच घाण वास यापासून सुटका करण्यासाठी भुमिगत नाली बांधकामाला प्राधान्य दिले आहे. यामुळे ग्रामीण भाग नीटनेटका आणि स्वच्छ दिसून येत आहे.

ग्रामीण भाग हा हरित, हिरवागार करण्यासाठी गावात वृक्ष लागवडीला चालना देण्यात आली आहे. याअंतर्गत अनेक गाव हिरव्या वृक्षांनी नटली आहेत. वृक्षारोपणाच्या उपक्रमाला प्राधान्य दिल्यामुळे गावात वृक्षाची संख्या वाढत आहे. शहराप्रमाणे गावातील अनेक घरामध्ये अनेक जातीच्या फुलांच्या वृक्षाची लागवड केली जात आहे. गावातील घरे स्वच्छ, सुंदर ठेवण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न होत आहेत. अशाच पद्धतीने विविध उपक्रमाच्या माध्यमातून ग्रामीण भाग स्वच्छ सुंदर करण्याचा प्रयत्न स्वच्छ भारत अभियानांतर्गत केला जात आहे. गावात नवनवीन वृक्षाची लागवड केली जात असल्याने ग्रामीण भागाचे चित्र बदलताना दिसत आहे. स्वच्छतेच्या बाबतीत अनेक गाव आदर्श म्हणून ओळखली जात आहेत.

स्वच्छतेसाठी उभारण्यात आलेल्या पायाभूत सुविधेमुळे ग्रामीण भागातील लोकांच्या राहणीमानात सुधारणा घडून आली आहे. जीवनमानाचा दर्जा उंचावू लागला आहे. स्वच्छतेच्या बाबतीत लोक जागृत होत आहेत. यामुळे गावाच्या पारंपरिक स्वरूपात बदल होताना दिसत आहे. स्वतः हुन लोक स्वच्छतेला प्राधान्य देऊ लागले आहेत. ग्रामीण भागात स्वच्छतेचा प्रसार, प्रचार मोठ्या प्रमाणात होत असल्याने ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने उपयुक्त वातावरण निर्माण होण्यास मदत झाली आहे.

निष्कर्ष

स्वच्छता अभियानाच्या ग्रामीण भागाच्या सर्वांगीण जीवनावर परिणाम घडून आला आहे. स्वच्छता अभियानामुळे ग्रामीण भागाचा आर्थिक विकासास पोषक वातावरण निर्माण झाले आहे, भागातील लोकांचा सामाजिक विकास घडून आला आहे. ग्रामीण भागातील लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा सुधारल्यामुळे त्यांचे जीवनमान उंचावण्यास मदत झाली आहे, ग्रामीण भागातील स्त्रियांची अनेक समस्यांपासून मुक्तता झाली आहे ग्रामीण भागातील लोकांच्या आरोग्याचा दर्जा सुधारला आहे, स्वच्छतेच्या चांगल्या सवयींमध्ये वाढ झाली आहे. ग्रामीण भागाचे पारंपरिक चित्र बदलण्यास मदत झाली आहे. ग्रामीण भागातील स्वच्छतेच्या बाबतीतील लोकसह भागात वाढ झाली आहे.

सारांश

स्वच्छता अभियान हे ग्रामीण समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक शैक्षणिक आणि आरोग्याच्या उन्नतीच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरले आहे. यात अजूनही काही उणिवा नाहीत असे नाही परंतु पारंपरिक ग्रामीण समुदायाच्या तुलनेत ग्रामीण समाजाचा सर्वांगीण विकास घडून येण्यात ग्राम स्वच्छता अभियानच म्हणतवपूर्ण ठरले आहे हे कोणालाही नाकारता येणार नाही. शौचालयाचा वापर करण्याची मानसिकता बदल मानसिकता बदल करणे,

लोकांना महत्त्व पटवून देण्यासाठी वेगवेगळ्या माध्यमातून जागृती जागृती करणे, लोकांनी स्वतः स्वभावात घडवून आणणे, स्थानिक पातळीवर कचऱ्याची विल्हेवाट लावणे, खाजगी क्षेत्राचा सहभाग वाढवणे, पायाभूत सुविधांची स्वच्छता राखणे, शास्वत विकासाच्या दृष्टीने लोकांना प्रयत्न करायला लावणे अशा काही प्रभावी उपायाद्वारे ग्रामीण भारतातील स्वच्छतेच्या बाबतीतील उणिवा कमी करता येतील यासाठी लोकसहभाग महत्त्वाचा आहे वाढत्या लोकसहभागातूनच ग्रामीण भागाचा जलद, शाश्वत विकास होण्यास मदत होणार आहे.

संदर्भ सूची

1. डॉ. प्रदीप आगलावे - सामाजिक संशोधन-पद्धतिशास्त्र व तंत्रे, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
2. गंगाधर कराळे - ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टीकोन, मंगेश प्रकाशन, नागपूर
3. कदम के. के. - ग्रामपंचायत आणि ग्रामीण विकास, हरनाई प्रकाशन, रत्नागिरी
4. कटार सिंग, अनिल शिसोदिया -ग्रामीण विकास सागे पब्लिकेशन प्रा. लि.
5. राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण अहवाल-2021
6. प्रा. प्रकाश बोबडे -ग्रामीण समाज रचना पारंपरिक व आधुनिक, मंगेश प्रकाशन नागपूर